

A PROBLÉMA MEGFOGALMAZÁSÁTÓL A KUTATÁSBAN SZERZETT EREDMÉNYEK ÉRTÉKELÉSÉIG

A könyv eredeti címe: A szociológiai felvétel módszerei.

A kötetet összeállította és a tanulmányokat válogatta: Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa, fordította Józsa Péter. Kiadó: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975, III. kiadás, 430 oldal.

Tartalom: Bevezetés, I. A szociológiai vizsgálatok céljai, alapelvei, 1. Témaválasztás. A probléma megfogalmazása. A) A kutatási téma megválasztása. B) A kutatási probléma megfogalmazása. 2. A hipotézis felállítása. 3. A fogalmak meghatározása. Operacionalizálás. A) A fogalmak meghatározása. B) Operációs fogalmak 4. A fogalmaktól az empirikus mutatókig. 5. A vizsgálatok főbb típusai. A) A probléma megfogalmazó vagy felderítő célú vizsgálatok B) A leíró jellegű vizsgálatok C) A magyarázó jellegű vizsgálatok. II. Az adatgyűjtés megtervezése. Mintavétel. 1. A társadalomvizsgálatok megtervezése. 2. Próba felvételek. 3. A jelenség lokalizálására vonatkozó döntések. 4. Teljes, részleges és mintavételes felmérések. 5. A mintavétel alapgondolatai. 6. A mintavétel módszerei. A mintavétel nagysága. III. Adatforrások, adatgyűjtési módszerek. 1. Dokumentumok. 2. A dokumentumok elemzése. A) A kvantitatív szemantika. B) A tartalomclemzés. 3. A megfigyelés. A) A strukturálatlan megfigyelés. B) A strukturális megfigyelés. 4. A kérdezés. 5. A kérdőív szerkesztés. 6. Postai kérdőívek. 7. A kérdezés szabályai. Az interjú művészete. 8. A kérdezés elmélete. A) A „helyes” interjúviselkedés modelljei. B) A kérdező mint hibaforrás. C) A kérdezők alkalmazásának stratégiája. D) A kérdezett. 9. Kísérleti módszer a szociológiában. A) A főirányok a szociológiai kísérletek problémájának kidolgozásában. B) A kísérlet és a megfigyelés viszonya a szociológiában. C) A szociológiában lehetséges kísérleti kutatások válfajairól. 10. Vélemények és attitűdök mérése. A) Különböző módszerek a vélemények mérésére. B) Különböző attitűdskálák. IV. Adatfeldolgozás, kódolás. 1. Az anyag ellenőrzése. 2. Kódolás. 3. A kódolás megbízhatóságának problémái. 4. A táblázás. 5. Az adatok csoportosításának néhány alapelve. V. Méréselmélet. Az adatok értékelése. 1. Bevezetés a mérés elméletébe. 2. A kvantitatív mérés problémái a szociológiában. 3. A hipotézisvizsgálat logikája. 4. A statisztikai próbák lépései. 5. Az eredmények számszerű értékelése. 6. A matematika alkalmazása a kutatásban és az elméletben. 7. A modellek és elméletek. 8. Modellszerkesztés a szociológiai kutatásban. VI. Az eredmények szociológiai értelmezése. 1. Elemzési lehetőségek a leíró vizsgálatoknál. 2. A leíró jellegű felmérés elemzésének technikai aspektusai. 3. Mi a különbség a magyarázat keresése és az összefüggés kimutatása között? – Függelék. 1. A 2 próba táblázati értékei. 2. Irodalomjegyzék. A könyvben előforduló folyóiratcím-rövidítések.

Az eddigi irodalomból hiányzott a szociológia módszertanát és a technikai ismereteket tárgyaló irodalom. Az immár III. kiadást megéretté készítő tanulmányait hatalmas nemzetközi szakirodalomból válogatták ki, nagyjából amerikai, angol, francia, nyugatnémet és szovjet anyagból. Egyetlen, kifejezetten a könyv számára íródott részlet a matematikai-statisztikai módszerekről szóló munka, e témakörből ugyanis a szerzők nem találtak a kötet kereteibe beilleszthető anyagot. A kiadvány a szociológiai felvétel módszereinek minden fázisán végigvezeti az olvasót.

„A szociológia empirikus tudomány... A szociológiai konstrukciók alapvetően a társadalmi valóság tényeinek rendezését, az elméleti eredmények a társadalmi jelenségek magyarázását jelentik.” (5.) A szociológia fogalmát az idézet igen homályosan definiálja. Tény az, hogy a társadalmi valóság lényege csupán csak empirikus vizsgálat alapján megközelíthetetlen. Egy szociológus számára ezért döntő követelmény a kellő elméleti felkészültség. Ugyanilyen igény a gyakorlat és az elmélet helyes összekapcsolása is. A szerzők szerint a gyakorlati kutatás nélkülözhetetlen. Habár mindenkinek módjában áll a mindennapi életet szemlélni, következtetéseket levonni, mégsem mondhatjuk, hogy a szociológiához mindenki ért. A módszerek, a technikai, lehetőségek ismerete rendkívül nagy előnyt jelent. Felmenti a kutatót az alól, hogy idejét készen átvehető metódusok „feltalálásával” töltsse el, csökkenti a tévedések és tévelygések veszélyét. Az új módszerek olykor lehetőséget adnak új összefüggések feltárására, vagy bizonyos tényezők meggyőzőbb rögzítésére.

A módszerek alkalmazásának néhány igen lényeges követelménye:

1. A szociológiai módszerek alkalmazása még nem szociológiai vagyis kizárólag módszerek ismeretével nem juthatunk előre. „A szociológiai módszerek (technikák) és a szociológiai tudományos kutatás között olyasféle viszony van, mint a laboratóriumi kísérleti eljárások között és a vegyészeti kutatás között... Mégis, általában is elképzelhető bizonyos fajta specializálódás, illetve munkamegosztás.” (7.)

2. A kutatás tárgya az elsődleges, az határozza meg a módszert. Először a tárgyat kell megválasztani, s csak azután a megfelelő módszert, amely a leghatározottabban biztosítja a cél elérését. Igen gyakran csak néhány módszer alkalmazásának lehetősége jelent vonzóerőt, s ilyenkor csak szekundáris kérdéssé válik a kapott eredmény teljessége. A szociológia gyermekbetegségének egy sajátos mozgatóerejét Kaplan „az eszköz törvényének” nevezi. „Ha egy gyerek kezébe kalapácsot adunk, írja Kaplan, hamarosan mindenütt talál majd valami fontos kalapácsolnivalót. Ha az ember kezébe kap, azaz megismer egy vonzó, új eszközt, akkor a lehető leggyakrabban, legszélesebb körben igyekszik azt felhasználni, és nem is nagyon töri a fejét azon, hogy nem lehetne-e a kérdést más módszerrel megválaszolni. Ilyenkor maga a technika jelenti az alapvető vonzóerőt” (8.)

3. A módszerek mechanikus alkalmazása torz képet nyújthat egyes kutatásokról. Egyrészt a társadalomban gyakorlatilag soha sincs két azonos konstelláció, tehát mindig meg kell fontolni, hogy egy módszer, ami egyik jelenségnél sikeresen alkalmazható megfelelő-e egy másik helyzetben is. Univerzális, minden problémát megoldó módszer nincs. Másrészt a közeg nem semleges. „A kutatónak mindig fel kell tennie a kérdést, hogy „mit csinál” az általa alkalmazott módszerrel magukkal a megfigyelttel vagy a megfigyelt adatokkal?” (9.)

4. A módszer nem fétis. Mindig meg kell gondolni, hogy az adott feltételek között az mennyire alkalmazható; de ugyanakkor lehetetlen minden módszertani szabályt betartani, ezért nem baj, ha esetleg eltérések is vannak.

I. A kötet első szakasza a szociológiai vizsgálatok céljairól és alapelveiről szól. „A probléma megfogalmazása lényegesebb, mint a megoldás – Einstein – Infeld.” (21.) Az első lépés tehát a témaválasztás. Témát nyújthat maga a gyakorlat, a gyakorlatban jelentkező probléma, a tudományos vagy egyéb érdeklődés, amely rendszerint valamilyen általános kérdést tart szem előtt. Megállapíthatjuk azonban, hogy témaválasztáskor sem kizárólagosan személyi preferenciával, sem kizárólagosan a gyakorlatban szemmel látható indítékok független hatásával állunk szemben. A témaválasztás mellett meg kell határozni a specifikus problémát, amellyel egy tudós foglalkozhat, valamint a megjósolt megoldást, vagyis a hipotézist. A pusztán intuíció is hozzájárul a hipotézis kialakításához, de bizonyos korlátai vannak. Nincs ugyanis biztosíték arra, hogy a megsejtett összefüggéseket más kutatók is meg ne találják. Ugyanakkor az intuíción alapuló hipotéziseknek nincs kapcsolatuk más elméletekkel, nem függnék össze a meglévő ismeretanyagokkal. Végül is minden kutatásnak az a célja, hogy egy hipotézist állítson fel és igazoljon. A vizsgálatnak célja lehet a probléma megfogalmazása, a jelenség behatóbb megismerése, információk szerzése arról, hogy mennyire lehet gyakorlati kutatásokat végezni egy meghatározott területen. A leíró jellegű vizsgálatoknál a cél egy vagy több függő változó pontos megmérése. Itt jelentkezik a kapott probléma definiálásának nehézsége, valamint a megfelelő alapsokaság megválasztásának problémája. Egy heterogén alapsokaság tanulmányozása útján jutunk el az általános állításhoz. A magyarázó jellegű vizsgálatok követik a leíró jellegűeket. A természetben megtalált faktorokkal való manipulálás maga után vonja azt, hogy számtalan más, kívülről ható tényező hatásával is számolni kell. Fő cél az okozati hatás kikutatása.

II. A második fejezet az adatgyűjtés megtervezésével, mintavétellel foglalkozik, ez a vizsgálat stratégiája, programja, menetrendje. A vizsgálat tervezésekor elsősorban technikai és szervezési jellegű döntéseket hoznak. A Moser-től vett szemelvények szerint a tervezéskor a legfontosabb:

a) a vizsgálat céljának pontos rögzítése, mert ellenkező esetben a kapott

eredményeket bizonytalanul tudjuk feldolgozni; tudnunk kell, hogy gyakorlatilag keresztülvihető-e vagy sem;

b) A vizsgálati alapsokaságot pontosan el kell határolni (pl. földrajzi, demográfiai határok).

Az adatok összegyűjtési módszere a témától, a vizsgálat méretétől stb. függ.

Még néhány dologra érdemes előre, tervezéskor figyelmet fordítani, mint pl. hibák, adatfeldolgozás, elemzés, dokumentumok, időpont, költségek, személyek stb.

A próbafelvételek lehetőséget nyújtanak arra, hogy a vizsgálatot racionális keretekbe helyezzük, vagyis minden szempontból kivitelezhetővé tegyük. A jelenség lokalizálására vonatkozó döntések magukban foglalják az időpont eltervezését (pl. évszak), az emberek alapsokaságainak kiválasztását, amelyeknek döntő hatásuk van a kutatott területen belül, vagy annak meghatározását, hogy egyénekből vagy közösségekből álljon-e az alapsokaság (pl. 1 család, vagy csak a család keresője-e a fő alany?).

A kutatás tervezése tökéletes lesz, ha a mintavételt is elvégezzük. Szintén Moser szemelvénycsoportjai tárgyalják a teljes és részleges mintavételi felméréseket. A részleges esetben fennáll az esetleges kritikátlan általánosítások veszélye. A mintavételnek számos előnye vannak: munka- és időmegtakarítás, jobb ellenőrzés és pontosság, a részletesebb adatfelvétel lehetősége.

A mintavétel módszereit a magyar szakirodalomban Köves és Párniczky általános statisztikájának egy része tárgyalja. A mintavétel a legmegfelelőbb akkor, ha teljesen objektív, ha a véletlenül alapuló módszereket alkalmazzuk (pl. sorsolás, véletlen számtábla). A nem véletlen kiválasztásnál a hiba nagyságáról matematikai úton nem tudunk tájékoztatást nyerni. A mintavétel nagyságának tervezésekor Moser szerint figyelembe kell venni az eredmények szükségszerű megbízhatóságát, de ugyanakkor a vizsgálat „sokcélúságából” eredő követelményeket is. A minta nagyságával kapcsolatos döntéseket nemcsak a standard hibára vonatkozó becslések befolyásolják, hanem a költségek durva becslése is.

III. A kötet harmadik része az adatforrásokat, adatgyűjtési módszereket mutatja be. Ezek 3 nagy csoportra oszlanak: dokumentumok, megfigyelési eljárások és a kérdezésen alapuló módszerek. A dokumentumok kvantitatív elemzési módszereinek 2 kategóriáját ismerjük: szövegek szókinccsét statisztikai eljárásokkal elemző módszerek, és a tartomelemzés, a szövegben kifejezett gondolatok elemzése. A megfigyelésnek mint tudományos elemzésnek fontos kiegészítő szerepe van adatgyűjtéskor. Az interjúval való kombinálás adja a legpontosabb képet arról, hogy a kérdezettek a valóságról hogyan is vélekednek. A megfigyelés lehet strukturálatlan és strukturált. Az első esetben a megfigyelő a figyelt csoport tagja, adatgyűjtési terve nincs előre meghatározva. A második esetben viszont előre ismert a cél, s ezért

a pontos adatgyűjtési terv is. Ha az ember észleleteit, indítékait, terveit, magánjellegű viselkedéseit másmilyen adatgyűjtési módszerrel elemezzük, ez az interjú, a kérdőív, vagyis a kérdezés. Kérdezéskor, interjúnál meghatározott kutatási tervvel kell rendelkezni, de emellett a kérdező ügyességének érvényesülésére is tág lehetőség nyílik. Ez az ügyesség egy olyan légkör kialakítására vonatkozik, amelyben megfelelő, megbízható érvényes feleletet kapunk. A kérdezés szabályai közé tartozik elsősorban is, hogy minden egyes kérdést úgy kell feltenni, mint ahogy megfogalmazták őket, meghatározott sorrendben, a kérdések megmagyarázása nélkül, hogy kiküszöböljük a személyes befolyásolhatóságot. Három féle interjúviselkedési modellt ismerünk: a) a „puha”, vagyis kooperatív interjú; b) semleges interjú; c) „kemény” interjú, vagyis kihallgatási technikával végzett adatgyűjtés.

Egyik stílus sem helyesebb, mint a másik, hanem különféleképp is alkalmasak különböző témákra és célokra.

Adatgyűjtési módszer a szociológiában a kísérlet is, amelyet szovjet szakirodalomból vett szemelvényekkel mutatnak be a szerzők.

A legfontosabb probléma a metodika és a matematika helyes összekapcsolása. Metodikai kérdés a kísérlet és a megfigyelés helyes viszonya, matematikai probléma viszont a vélemények és attitűdök mérése megfelelő skálák segítségével.

IV. A negyedik fejezet az adatfeldolgozást, a kódolást tárgyalja. Az adatfeldolgozás első lépése az adatok, az anyag ellenőrzése, amely rutinmunka, s a teljesség, a pontosság és egyöntetűség ellenőrzésére vonatkozik. A szerzők Moser szemelvényeivel mutatják be a kódolást is, amely az adatok elemzése előtt történik, s a válaszok értelmes csoportokba sorolását jelenti. Itt el kell dönteni, hogy milyen kategóriákat alkalmazzunk, s a feleleteket be kell sorolni ezekbe a kategóriákba. A kapott táblázatok vagy statisztikai elemzésre szolgálnak, vagy végleges közlésre. A táblázás az egyes osztályba tartozó adatok összeszámlálása. Itt a lyukkártyák alkalmazása terjedt el, mert gépi úton a munka gyorsan, s minimális hibával végezhető el. Az adatok csoportosításakor igen fontos tudni, hogy mit akarunk tanulmányozni, mert ennek megfelelően kell elrendezni a válaszokat.

V. A kutatás ötödik fázisa, amely egyben a kötet ötödik fejezete is, tulajdonképpen a méréselmélet, az adatok értékelése. Maga a mérés csupán csak azért lehetséges, mert bizonyos kapcsolat áll fenn az objektumok empirikus összefüggései és a matematika szabályai között. „A társadalomtudományok területén újra meg újra ugyanaz az akadály gördül a kvantifikálás útjába: a megfelelő mérés hiánya. Az elosztási jelenségek méréséhez csupán számlálásra van szükség, de ezektől az egyszerű esetektől eltekintve hiányoznak a kvantitatív mérés eszközei. A kvantitatív elmélet igen kevés, és a meglévők is elég kezdetlegesek. Ez is tanúsítja, milyen súlyos követ-

kezményei vannak a mérés hiányának.” (296. Coleman szemelvénye). Az adatok számszerű értékelése esetén a szám alakjában levő adatokat igen hatékony eszközökkel fel lehet dolgozni. A megismerés eszköze a társadalomtudományokban is a mérés, amely a minőségi és mennyiségi összefüggések feltárását segíti elő. Minél magasabb mérhetőségi szintről van szó, annál gazdagabb mérési módszerek állnak rendelkezésünkre. Egyes mérési szintek legegyszerűbb és legáltalánosabban alkalmazott módszerei az egyes jelenségek eloszlásának jellemzésére és 2 jelenség közötti összefüggések számszerűsítésére használt módszerek; például: abszolút és relatív százalékos megoszlás, módusz, középérték, medián, különböző eloszlású típusainak ábrázolása a koordináta-rendszerben hisztogramok, poligonok segítségével; matematikai módszerekkel megtudjuk, hogy milyen erős a kapcsolat 2 változó között, annak megállapítására viszont, hogy melyik az ok és melyik az okozat, már genetikai vagy logikai magyarázatra van szükség.

A matematika szociológiai alkalmazását az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladva a következő módon csoportosíthatjuk Coleman szerint:

- a társadalomtudományban használt különböző egységek (egyén, csoport, szervezet) kvantitatív mérése;

- a matematika abból a célból, hogy egy magatartásnak mértéket adjunk (ilyen az attitüdmérés, a skálaelemzés, általában az indexszerkesztés); – empirikus összefüggések, amelyek a helyzetek nagy osztályába csoportosíthatók, s „törvényeknek” számítanak;

- az elmélet matematizálása, a nyelven keresztül észlelt logikai összefüggés, amelyet matematikai struktúráként fogadhatunk el. Ez a matematika legfontosabb haszna a szociológiában. Két fő típusa van: a magyarázó és a szintetikus. Az első esetében a gyakorlat alapján kialakítják a hipotetikus konstrukciókat, s ezt visszavonatkoztatják a gyakorlatra, tehát általánosítással kezdődik. A másodiknál az alapvető tulajdonságokból kiindulva egy szintetikus kategóriát alakítunk ki (pl. népességnövekedési elmélet).

- előrebecslő modellek, amelyek már nagyon széles körű általánosításokkal dolgoznak.

A szerzett ismereteket ismeretrendszerbe kell elhelyezni – ez a modell, tulajdonképpen értelmezési eszköz, amelyen keresztül valaki kifejezi mondanivalóját. Az empirikus szociológiai kutatás feladata felfedni a törvényszerűséget, a szabályosságot, tehát állandósító mutatókat, amelyek segítségével jellemezni tudjuk az esetek tömegéből kialakuló törvényszerűségeket. E sémákból, ha matematikai alakban írjuk fel, modellt kapunk. „... a modellszerkesztés nem egyszerűen a matematikának a konkrét kutatásra való alkalmazását jelenti. A modellszerkesztés az eszmék meghatározott körét és meghatározott rendjét feltételezi.” (358. oldal. a szovjet szakirodalomból Maszlov szemelvénye.) A matematikai modell tehát az általános eszmék rendszerét jelenti, de ezzel szemben az empiria matematikai feldolgozása

csupáncsak technikai eljárás. A modell megszerkesztésében alkalmazott eljárásoktól függően van: dinamikus (folyamatos), strukturális (elosztási) valamint kölcsönös függőségi modell.

VI. A vizsgálat utolsó szakaszában kerül sor az eredmények szociológiai értelmezésére. A szerzők Hyman művéből vett szemelvények segítségével főleg a leíró jellegű vizsgálatok elemzési lehetőségeit mutatják be. Minél nagyobb és heterogénebb a leírt népesség, a leírás annál elvontabb és globálisabb lesz. A leíró jellegű felméréseknél nem az a feladat, hogy megállapítsuk a jelenség okait, a magyarázó jellegűeknél viszont annál inkább, mert fel kell fedni az empirikusan kapott összefüggések mögött rejlő folyamatokat is, tehát sokoldalúan kell megközelíteni a problémát. „... a magyarázó vizsgálat nemcsak akkor eredményes, ha sikerült a felfedezett összefüggést megállapítani. Nagy jelentősége lehet egy olyan kutatásnak is, amely korábban elfogadott nézeteket cáfol meg. Az összefüggés hiányának kimutatása éppen olyan értékes lehet, mint az, ha pozitív kapcsolatokat találunk.” (380. o.) A kutatót, saját következtetéseinek ismertetése mellett, az adatok minél részletesebb közlése is kötelezi, mert ezek mások számára újabb vizsgálati hipotéziseket jelentenek, a közölt módszertani tapasztalatok pedig elősegítik a szociológia módszertanának fejlődését.

A kötet a szociológiával foglalkozók és a szociológia iránt érdeklődők igényeit egyaránt kielégíti, ugyanakkor a továbbképzés céljaira is tökéletesen megfelel.